

ערכי חסידות בספר "עבודת-ישראל" של המגיד מקוז'ניץ

לזכר ר' משה שפירא ז"ל,
איש חסיד במוצאו ובחייו,
דור שביעי למגיד מקוז'ניץ.

תקציר

המגיד ר' ישראל מקוז'ניץ, תלמידו של המגיד ממזריטש, שייך לדור השלישי של החסידות, דור מפיצי-החסידות ומקימיה כתנועה עממית רחבת-היקף. כיתר בני דורו עוסק המגיד בספרו "עבודת ישראל" בנושאים, שהעסיקו את התנועה בתקופה זו – כמו מעמדו של הצדיק, העלאת ניצוצות קדושים שנפלו, פעילות למען הורדת-השפע השמימי השופע – לעולמנו, מעמדה של השכינה ותפילה למענה וכיו"ב. העיון בספרו חושף את גישתו ואת תרומתו היחודית בהצגת נושאים אלו. בהיותו איש נעים-הליכות ואוהב-הבריות, כפי שעולה מספרו, הוא משתדל להבין ללבו של הקורא ומתחשב ברגשותיו ובקשייו. בדרשותיו הוא משתדל לתרגם את הרעיונות ואת הדרישות המחמירות – לתביעה מתונה וניתנת ליישום, באופן שתתאים להמון-העם, שהצטרף באותה עת לתנועת-החסידות.

מבוא

המגיד, ר' ישראל הופשטיין מקוז'ניץ (להלן המגיד), נולד בשנת תצ"ז בקירוב, לאביו, ר' שבתאי, בעיר אפטא בפולין. אביו היה איש פשוט, שהתפרנס בדוחק רב מכריכת-ספרים, אולם תמימותו הרבה ומסירותו לחינוך – עמדו לו ונולד לו בן, המגיד מקוז'ניץ. ר' שבתאי חינך את בנו, ישראל, כבר משחר ילדותו לתורה ולמצוות. בשנת תקכ"א מת עליו אביו, ר' שבתאי, ור' ישראל העתיק את מושבו לעיר פשיסחא, אשר בה למד אצל "המגיד מישרים", ר' אברהם מפשיסחא. בשלב מסוים של חייו הגיע לחצרו של המגיד ר' דב-בער ממזריטש, שהוא מזכירו בספריו. אולם ימי שבתו במזריטש לא ארכו, משום שהיה נאלץ לפרנס את בני-משפחתו. הוא בחר לעצמו כרב את ר' אלימלך מליז'נסק, הנזכר אף הוא בספרו. אחרי שימוש רבותיו במזריטש ובליז'נסק – חזר לפולין הפנימית ונעשה "מגיד מישרים" בקוז'ניץ.

תאריכים: חסידות; צער-השכינה; ניצוצות; שפע; צדיק; מגיד; תפילה; עבודת-ה'; עבודת-ישראל.
מילות-מפתח: חסידות; ניצוצות; צדיק; עבודת-ישראל.

ר' ישראל לא נהג כדרך מגידים אחרים, שנהגו לאיים בעונשי גיהנום בעולם הבא, ודרשותיו נאמרו בדרכי-אהבה ונועם. עד מהרה יצא שמו למרחוק, ורבים נהרו אליו והשכימו לפתחו.¹ המגיד מקוֹז'ניץ היה תלמיד חכם, שכתב חידושי-תורה והלכה – לצד ספרי-חסידות.² ספרו החשוב בחסידות נקרא "עבודת-ישראל", ומאמרנו עוסק בו. לצורך הכתיבה השתמשנו בספר עבודת-ישראל המפואר, בני-ברק תשנ"ו.

במאמר זה יידונו נושאים, המעסיקים את המחשבה החסידית של אותו דור – תוך כדי ניסיון לעמוד על ייחודו ועל תרומתו של המגיד בנושאים אלו.

מעמדו של ה"צדיק"

אחד הרעיונות המרכזיים בתורת-החסידות הוא תפיסת מעמדו של הצדיק – כמי שניחן בכוחות רוחניים, המאפשרים לו להתקשר לעולמות עליונים. עובדה זו מאפשרת לו ואף מחייבת אותו לדאוג לבני-קהילתו בתחום הרוחני והגשמי, ואף לדאוג לעולם כולו.

נדגיש, כי עד כה הכירה היהדות, שגדולי-ישראל, הם הוגי-דעות, למדנים, פוסקים, מנהיגי-קהילות, מורי-דרך, ואף צדיקים, המסייעים ליחיד ולרבים בתפילתם. לעומת זאת, התופעה של "צדיק", האחראי לבני-קהילתו, הממַצֵּעַ ביניהם לבין עולמות עליונים, מעלה את תפילותיהם ומרומם את הצבור כולו לרמה רוחנית גבוהה הודות לכוחותיו הרוחניים הנעלים, היא חידוש של החסידות.

בנושא זה עסקו גדולי-החסידות, כמו ר' אלימלך מליז'נסק ור' מנחם-נחום מטשרנוביל, והוא נידון גם בעולם המחקר.³

גדולי-החסידות עסקו בתפקידו של הצדיק – כממַצֵּעַ בין העולמות, במעמדו הרוחני ובעבודתו על מידותיו, אולם המגיד מוסיף לכך ממד נוסף:

הוא מסביר את התייחסותו של הצדיק עצמו לתפקידו:

"מדרך הצדיק האמיתי להיות דכא ושפל רוח ולא יגבה לבו חלילה בשום ענין להאמין בעצמו כי בשבילו נברא העולם. הגם שאמרו חז"ל: ⁴ חייב אדם לומר בשבילי נברא העולם, לא ח"ו כיוונו לנשא ולנטל את רוח האדם על-ידי זה, ואדרבה, שִׁיכנע וישפל ביראה ופחד, שאפשר שבשבילו נברא העולם. אם כן, צריך הוא לעבוד לה' בכל מיני עבודות מה שיש בכוחו".⁵

בהבנתו של המגיד את דברי-חז"ל: "בשבילי נברא העולם" – אין הכוונה, שהאדם צריך לראות את עצמו כעומד במרכז-העולם, והעולם נועד לשרתו, אלא להיפך: על הצדיק להתייחס אל עצמו כנושא באחריות לגורל-העולם, ויש באפשרותו להשפיע עליו. לפיכך, עליו לדאוג שיהיה ראוי

1. ראו: צ"מ רבינוביץ, בין פשיסחא ללובלין – אישים ושטות בחסידות פולין, ירושלים תשנ"ה, עמ' 159-176.

2. שם, עמ' 176. הערה 1.

3. ראו: ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשמ"א, עמ' 253-257. ר' שץ, 'למהותו של הצדיק בחסידות – עיונים בתורת הצדיק של ר' אלימלך מליז'נסק', מולד, יח (תש"ך-תשכ"א), עמ' 365-378. ב' לנדוי, ר' אלימלך מליז'נסק, ירושלים תשכ"ג, עמ' מח. י' תשבי, 'חסידות', אנציקלופדיה עברית, יז, עמ' 779-780. ע' אטקס, 'הצדיק: זיקת הגומלין בין דפוס חברתי למשנה רעיונית', ע' אטקס ואחרים (עורכים), במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של מ. וילנסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 287-297.

4. השוה סנהדרין ל"ז, ע"א.

5. ראו: ישראל בן שבתי מקוֹז'ניץ, ספר עבודת ישראל, בני ברק תשנ"ו, עמ' יג.

למשימה נכבדה זו.⁶

כיצד ידאג הצדיק לכך שיהיה ראוי למשימה זו?

על-ידי כך, אומר המגיד, שלא יתלה את גדולתו ואת רמתו הרוחנית בעצמו, אלא בזכות עם ישראל: "והנה דרך הצדיק הגם שיש לו בהירות וגדלות המוחין, משפיל (=חייב להשפיל) את עצמו בלבו ואומר מי אנכי שזכיתי לכל אלה, ובוודאי אין זה בזכותי, רק בזכות ישראל הקדושים שגורמים בצדקתם בהירות גם לי".⁷

נראה לנו, כי בדברים אלה מציג המגיד את בעייתו של הצדיק, שהוא מחד גיסא – בעל דרגה רוחנית גבוהה ביותר, והוא מודע לכך, אולם, מאידך גיסא – ידיעה זו עלולה להכשילו בגאווה, כיוון שהוא תולה את הישגיו בו בעצמו, והרי כל שמץ של גאווה פוגם ביכולתו לשמש צינור טהור להעברת השפע האלוקי. לפיכך, מציע המגיד לצדיק, לתלות את הישגיו בזכות ישראל, ולא בזכות עצמו. דומה, כי דיון כזה מעיד על הדובר עצמו, שהוא איש-המעלה.

נראה, כי במשנתו של המגיד – ניתנת תשומת-לב לעבודתו העצמית בתחום המידות לא פחות מאשר לעצם תפקידו. לפיכך, מעמידנו המגיד על היחס הישיר שבין השקעתו בעבודת-ה' – לבין זכייתו בהשראת-השכינה:

"הנה כל צדיק וצדיק לפי עבודתו את ה' באיזה בחינה, ממשיך בו את קדושת הבורא יתברך, ואיתערותא דלתתא (היא) איתערותא דלעילא להשראת השכינה בבחינה הזאת".⁸

במסגרת העבודה על המידות וחיפוש הדרך הנכונה להכשרתו לתפקידו – מתאר המגיד שני סוגי צדיקים: "האחד שהוא צדיק גדול ועושה רצון בוראו יתברך, אמנם שיודע בעצמו שהוא עושה רצון בוראו ית'... ודרך הב' הצדיקים הגדולים אשר הם בעיני עצמם אפס נאין ומחזירים כל מידה וכל מחשבה לשורשה, כי הוא כח הבורא ב"ה ומבלעדיו אפס נאין".⁹

המחבר מטעים, כי דוקא "מצדיק הגדול הזה אשר הוא בקרבו אפס נאין, האור יוצא לכל העולם וכל ההשפעות הקדושות" (=וכן יוצאות ממנו כל ההשפעות הקדושות).¹⁰

כבדרך אגב נוגע כאן המחבר בסוגיה חשובה במחשבת-החסידות, אשר לפיה שורה השכינה בכל דבר ודבר בעולמנו ומחיה אותו. לפי חשיבה זו, השכינה היא המציאות האמיתית הקיימת, וכל העולם הגשמי הוא בבואה שלה, החסרה חשיבות משל עצמה.

המגיד איננו מרחיב את הדיבור על כך, אבל מצאנוהו אצל גדולי-החסידות, בני אותו דור – כמו ר' זאב מזייטומיר:¹¹ "לבלתי ראות על שום דבר בעולם לערך גשמיותה הנראה נגד פניהם, כי אם שאו מרום עיניכם, היינו בחינת הסתכלותכם ועיוונכם (היא) לראות רק אלוקות המלוש בכל דבר בעולם, כי אפס בלתו...".¹²

6. ראו: רמב"ם, הלכות תשובה, ג, ד.

7. ראו: ישראל בן שבתי מקו'ניץ (שם), עמ' קיא.

8. שם, עמ' לה.

9. שם, עמ' עא.

10. שם, שם.

11. ראו: זאב וולף מזייטומיר, אור המאיר, א, ירושלים שנת אור המאיר יאר לנו לפ"ג, עמ' קצ.

12. ראו על כך בהמשך בפרק: תפילה למען השכינה.

הצדיק כמשפיע שפע לעולם

במחשבת החסידות מודגש הרעיון, שקיימים יחסי-גומלין בין העולמות: מהעולמות העליונים יורד שפע טוב רב לעולמנו, אולם כדי לקלוט שפע זה – יש צורך ב"כלים" הראויים לקליטתו. "כלים" אלו מצויים ברשותו של הצדיק, המשמש צינור-מעבר בין העולמות.

ר' אלימלך מליז'נסק, שהקדיש חלק חשוב מספרו "נועם אלימלך" לנושא זה, כותב: "והנה הצדיק המשפיע ברצותו לקבל השפע מלמעלה, צריך להקטין עצמו בהכנעה גדולה. ואחר כך בעת השפעתו לעולם הוא מתפשט עצמו ומתרחב להשפיע לכל העולם... וצריך הצדיק להקטין ולהכניע (את) עצמו בעת קבלתו, כמו שנאמר "והחכמה מאין תמצא" (איוב כ"ח, יב), פירוש – מי שהוא בעיניו פֶּאֶן, בצדיק הזה תימצא חכמה לקבל מִשֶּׁם השפע".¹³

ר' אלימלך הציג את הדרישה כלפי הצדיק, שיקטין את עצמו. אולם עד לאיזו דרגה?

על כך משיב המגיד, שהצדיק רואה את עצמו כעבד, כפי שאמר אברהם למלאכים: "כי על כן עברתם על עבדכם" (בראשית י"ח, ה): "וקרא עצמו בלשון עבד, כי הצדיק נקרא בחינת עבד לכל באי עולם, שצריך לעבוד עבורם כל מיני עבודות, הן להשפיע עליהם טהרה וקדושה וחכמה ובינה, וגם כל השפעות גופניות מה דאפשר".¹⁴

נראה, כי המגיד מייחס תשומת-לב רבה לחשש, שמא תזוח דעתו של הצדיק עליו וייכשל במידת הגאווה, והרי בכך יחדל לשמש צינור, הראוי להעברת-השפע. לפיכך, מטעים המחבר את היותו של הצדיק עבד לעם-קודש: ממהותו של עבד, שהוא משועבד לאדונו ומכיר בעבודתו לא רק במעשה-ידי, אלא אף בתחושתו הפנימית, והרי הוא חף מכל תחושת-גאווה.

גדולי-החסידות קבעו, שמצוות ומעשים טובים גורמים להורדת-השפע,¹⁵ או שתיארו את תפקידו של הצדיק בהורדת-השפע,¹⁶ ואילו המגיד מטעים את נושא הצדקה וגמילות-החסדים כמעשים, המעוררים את השפע העליון: "בהתעוררות דלתתא במעשה הצדקה וגמילות חסדים והרנחה לכל אחד, גורם אתערותא דלעילא, שהבורא יתברך משפיע טובו על בריותיו וגורם שמחה לפניו כביכול...".¹⁷

בדברים אלו מציג המגיד היבט כפול: מנקודת-מבטו של הצדיק – כאיש צדקה וחסד, המעורר במעשיו את השפע, ומנקודת-המבט של העולמות העליונים, שמעשה זה גורם שם שמחה.

המחשבה החסידית הרבתה לעסוק בצדיק, המשפיע שפע לכולם, אולם אין יכולת זו נחלתו הבלעדית של הצדיק, אלא היא נתונה לכל אדם מישראל. גדולי-החסידות, שעסקו בנושא זה, האירו אותו איש-איש מזווית-ראייתו:

ר' מנחם-נחום מטשרנוביל נדרש לנושא – בהסבירו את דרך ירידת השפע. כידוע, השפע שופע ויורד אלינו באמצעות סיבות גשמיות, כגון משא ומתן. ר' מנחם-נחום מזהיר מפני הסתמכות על

13. **נועם אלימלך** לפרשת בא, ירושלים תש"ך, עמ' לה. וראו גם ר' קלמן-קלונימוס אפשטין (תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק), **מאור ושמש השלם המפואר**, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' פט. י' תשבי, 'שפע והנהגה', **משנת הזוהר**, א, ירושלים תש"ט, עמ' רסה-רע. ג' נגאל, **משנת החסידות בכתבי ר' אלימלך מליז'נסק ובית מדרשו**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב, עמ' 84-94. ר' שיץ, 'למהותו של הצדיק בחסידות', **מולד**, יח (תש"ח), עמ' 373.

14. ראו: ישראל בן שבתי מקונניץ (לעיל הערה 5), עמ' יח.

15. ראו: אפשטין (**שם**), א, עמ' פט.

16. ראו: ר' מנחם-נחום מטשרנוביל, **מאור עינים**, עמ' קל.

17. ראו: ישראל בן שבתי מקונניץ (**שם**), עמ' רל.

הסיבה – במקום על המקור האלוקי, שכן הסתמכות על הסיבה בלבד עלולה להביא, חלילה, לצמצום-השפע.¹⁸

ר' זאב מז'יטומיר מטעים את עבודת ה' באמצעות תורה, מעשים טובים ותפילה על צורכי-השכינה – כגורמים להורדת השפע.¹⁹

המגיד, לעומתם, מציג עמדה פרקטית – בהעמידו אותנו על מגוון אפשרויות לכך ובהסבירו אותן אחת לאחת:

תפילה:

"כי על-ידי התפילה שאדם מתפלל, על כרחו מעורר בזה שתד השפע למטה. ומכח המסטינים שמתעוררים עליו כנ"ל. על כן לא תגיע אליו, והם גוזלין ממנו אותה השפע היורדת על-ידי התפילה זו. אבל כשמבקש מתנת חנם בלי שום שכר כלל, אזי לא יתעוררו עליו שום קטרוג כלל ויחשוך ממנו איבה וגזל הנ"ל".²⁰

לאמור – התפילה עלולה להשפיע גם בכיוון שלילי, שכן היא יכולה לעורר קטרוג שיפגע בעצמת-השפע. לפיכך מציע המחבר לבקש מתנת-חנם, דבר, שלא יעורר שום קטרוג, וכך יזכה שתפילתו תתקבל.

קיום תורה ומצוות:

"כי כשישראל מטים אזנם לתורתו ולמצוותיו, כביכול על-ידי זה נעשה בחינת או'נין (=אוזניים) קדישין למעלה, וכביכול נעשה חידוש מוחין להשפיע להם רב טובו יותר ויותר. וכל רצונו יתברך להשפיע להם כל מיני טובות על פי עבודתם עבודת האדם".²¹

משפט-צדק:

"רק אם ישראל מוציאים המשפט לאורה (=לאור) בדין ומשפט כנ"ל, אז הקב"ה יוכל לעשות עמהם צדקה וחסד, ואין שטן ואין פגע רע לקטרג או לקבל ההשפעה, כי לעושי רצונו לבדו באה נחלתו בדין ומשפט".²²

צדקה:

"שעל-ידי הצדקה שהאדם עושה (הוא) מעורר הצדקה למעלה. שהבורא ית"ש יוכל להתחבר אל הק'נסת ישראל ולהשפיע להם טובו גם כן בדרך צדקה, ולא יוכל לבוא שום ערעור וקטרוג בההשפעה, לבעבור (=משום) שהיא בדרך צדקה וחסד ולא בדרך שכר".²³

יושם-לב להיבט שמציג המגיד, מנקודת-מבט שמימית – בגלותו את המתרחש בעולמות עליונים. מסתבר, שעניין הורדת-השפע איננו מתרחש אך ורק בין האדם לבוראו. שותפים לו גורמים נוספים, כמו מסטינים ומקטרגים, המנסים למנוע את הורדת-השפע לעולם.

המחבר מגלה דרכים להתגבר על כוחות מונעים אלו. ניתן ללמוד מדבריו, שבתחום התפילה, אם

18. ראו: מנחם-נחום מטשרנוביל (שם), עמ' רנג.

19. ראו: זאב וולף מז'יטומיר (לעיל הערה 11), עמ' ג.

20. ראו: ישראל בן שבתי מקו'ניץ (לעיל הערה 5), עמ' רעג.

21. שם, עמ' צא.

22. שם, עמ' קצג.

23. שם, עמ' רמג.

אדם מבקש שפע – כשכר על מעשיו, אזי בשמים שוקלים, אם מגיע לו, וייתכן, שיתעוררו מקטרגים. לכן ראוי לו לבקש מתנת-חינם. הוא הדין בתחום הצדקה: אם אדם עושה צדקה, הוא מקבל שכרו בדמות צדקה, ועל כך אין מערערין. בדברים אלה לימד המגיד דרכים להורדת-השפע.

אמנם גם אזהרה שמורה עמו בדבר התנהגות שאיננה נאותה, המונעת את הורדת-השפע: "דהנה כל אדם מעושי-רצונו הוא מרכבה לשכינת עוזו יתברך. ואם אדם ח"ו פוגם באיזה אבר למטה, גורם קלקול והשחתה למעלה, כעין זה למשל חותם ברית קודש אשר שם בבשרנו. מי שאינו נזהר לשמרו כראוי ומקלקל ומשחית זרעו לבטלה, או בעריות ח"ו, גורם בעוה"ר (=בעוונותינו הרבים) למעלה על ההשפעה הקדושה הנוזלת מלמעלה לעושי רצונו, שתרד לחיצונים ח"ו, והוא כעין לבטלה כמעשהו".²⁴

עבודת-ה'

ככל תנועה רעיונית בישראל – עסקה גם החסידות בדרכים השונות והרצויות לעבודת ה'.²⁵ החסידות פיתחה רעיונות והדרכות בתחום זה והגיעה לידי גיבוש של משנה רעיונית.²⁶ ר' יעקב-יוסף מפולנאה, תלמיד-חבר של הבעש"ט וראשון הוגי-הדעות החסידים, שהעלה את הגיגיו על הכתב – מתווה קו-חשיבה עקרוני, המתאים לכל דרך בעבודת ה': "שמעתי ממורי (=הבעש"ט): כל אשר תמצא ידך בכחך לעשות עֲשֵׂה (קהלת ט', י), כי האדם הוא סולם מוצב ארצה לעשות מעשה ארציות בגשמי, וראשו מגיע השמימה – שבראשו יכוין מחשבתו למעלה השמימה, לקשרה (=לקשר את) המעשה עם המחשבה, שבזה נעשה יחוד למעלה".²⁷

בספרו של המגיד מפוזרות הערות, הארות והבהרות, הקשורות לדרכים בעבודת ה'. המגיד מרחיב את הדבור בנידון זה – מעבר למה שמקובל בספרות-התקופה, ונראה, כי ניתן לעמוד על הדרך, שהוא מתווה בעבודת ה':

ראש לכל, מלמד המגיד, "כי יש שבע דרכים שהאדם חייב לעבוד לבורא בדרך כלל: לאהבו, וליראה מפניו, ולהתפאר בו, ולנצח מלחמות היצר הרע למען שמו, ולהודות לה', ולדב'ק במלכא קדישא ולהמליך אותו".²⁸

אולם כיצד מגיעים לדרגות גבוהות אלה בעבודת ה'?

המקובלים העמידו אותנו על המתח שבין גוף לנפש, שהוא מתח בין הקדושה לבין כוחות הסטרא אחרא. ההנחה, שהגוף הוא משכן היצרים והחטא, הביאה לטיפוח הפרישה והסיגופים. מקובלי-צפת ראו בסיגופים, המשברים את תאוות-הגוף, מכשיר חשוב בעבודת-ה', אולם

24. שם, עמ' קצ.

25. ראו: י' נבו, 'החסידות בראשית דרכה', סיני, קכח (תשס"ב), עמ' רכא-רכד.

26. ראו: י' תשבי וי' דן, 'חסידות', אנציקלופדיה עברית, יז, עמ' 779-788.

27. תולדות יעקב יוסף, קארעץ תק"מ, דף כ"ג, ע"א.

28. ראו: ישראל בן שבתי מקוונץ, שם, עמ' מד.

ההכרה, שלרע אין קיום אונטולוגי, העומד בפני עצמו – עושה את הסיגופים למיותרים. לדעת הבעש"ט, אורח-חיים סגפני – יוצר מצב-רוח עצוב, שהוא עצמו מחסום בדרך אל הדבקות, והרי אין השכינה שורה מתוך עצבות, אלא מתוך שמחה של מצווה.²⁹

גם המגיד נדרש לנושא זה, כשהוא מציג את שתי הדרכים: "דהנה יש דרכים רבים לעבודת השי"ת. האחד, יש דרך ישר לפני איש כפשוטו, לעסוק בתורה ועבודה כל היום ושאר מצוות, ולסגף עצמו להיות פרוש מכל הנאות וחמדות. ויש עוד איזה דרך אל הבאים להתקדש, דהיינו, אפילו באכילה ושתייה להתקדש במ... ובודאי מי שיוכל להתקדש אפילו בדברים גשמיים ובתאוות ולהיות שולחנו כמו מזבח, קדושתו יותר גדולה ונפלאה".³⁰

אנו רואים, שגם המגיד איננו דוגל בסיגופים, אלא בשימוש בהנאות-העולם באופן מבוקר ובקידוש כל תחומי החיים, כולל – ההנאות. המגיד אף מסביר את ההיגיון שבגישה זו – באומרו: "כי בודאי כל זמן עסק האדם בתורה או בתפלה, אין כח היצר גדול כל כך לפתות אותו ולהסירו מדרך טובה לדרך רעה, כי שומר מצוה לא ידע דבר רע. אבל כשאדם נופל ממדרגתו ותאב לאכול והוא משבר תאוותו שלא לאכול ולשתות כבהמה, רק אוכל לשובע נפשו כדי שיוכל לעבוד השי"ת בכחו ושיהיה לו לב רחב ופקח בתורתו... אז תגדל כח עבודתו ופועל נחת רוח להשי"ת אלף פעמים ככה".³¹

יושם-לב לגודל האחריות, שהמגיד מבטא כאן: המחבר מעמידנו על שתי דרכים להשגת הדבקות: דרך הפרישות מהעולם ודרך העלאת העולם כולו לדרגה קדושה. הראשונה – קלה יותר, שכן הפרוש מקיף את עצמו בחומת-מגן כזו, שאין יצר הרע יכול לפורצה. אולם איש כזה דואג לעצמו בלבד; הוא איננו תורם לציבור ואיננו מרומם אותו. לעומתו, ההולך בדרך השנייה אמנם חושף את עצמו לסכנות, שהרי הוא נפגש עם עולם מלא פיתויים, אולם מה רב טובו, הישגיו ושכרו, אם עמד בפיתויים ויכול להם, שהרי הוא קידש את המציאות והעלה את העולם כולו לדרגה רוחנית גבוהה.

לדעת המגיד, תנאי ראשון לעבודת ה' נכונה הוא תשובה והכנעה:

"והנה דרך העבודה הנכונה להסתכל תמיד על גדלות הבורא ב"ה אשר ברא השמים ושמי השמים וכל צבאם. ומכולם עיקר רצונו בעבודת האדם השפל אחרי אשר יטהר ויזבח את יצרו הרע ויעסוק בתורה ובעבודה – זו תפילה מעומק הלב, וערבה לה' מנחתו, ובכל זאת צריך לזכור שפלותו וחטאתו מימי קדם, ולהכנע ולהיות לו רוח נשברה. ועל פי שני אלה הדרכים תיפון העבודה לה".³²

המחבר מציג שתי דרכים פסולות: מי שאיננו מקטין את עצמו ומתגאה בכך שזכה להיות עוסק בתפילה, בתורה ובמצוות, וכן – להפך: מי שמעריך את עצמו כְּאֵין וכאפס, והוא נמצא במרה

29. ראו: ע' אטקס, 'הבעש"ט כמיסטיקן ובעל בשורה בעבודת ה'", ד' אסף (עורך), צדיק ועדה, ירושלים תשס"א, עמ' 141-142.

30. ראו: ישראל בן שבתי מקו'ניץ, שם, עמ' נה. על עבודת ה' בגשמיות – ראו י' וויס, 'ראשית צמיחתה של הדרך החסידית', ציון, טז (תשי"א), עמ' 65-67. ג' שלום, דברים בגו, תל-אביב תשל"ו, עמ' 325-350. מ' פיקאוו, 'עילוייה של עבודת ה' באמצעות היצר הרע', בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 204-268. מ' חלמיש, מבוא לקבלה (הלל בן חיים), ירושלים תשנ"א, עמ' 187-192. ע' אטקס (שם), עמ' 144-146. צ' קויפמן, 'לקיים תרי"ג עד אין קץ – טיפולוגיה של עבודה בגשמיות בהגות החסידית', דעת, 62 (תשס"ח), עמ' 127-165.

31. ראו: ישראל בן שבתי מקו'ניץ, שם, עמ' נה.

32. שם, עמ' קפג.

שחורה, עד כדי כך שאיננו מאמיין, שה' ישמע את תפילתו. לדברי המחבר, תועבת-ה' גם שניהם.³³ המגיד מזהיר אפוא מפני טעויות בעבודת ה', שכן גם בעבודה באמצעות תפילה ותורה אפשר להיכשל בגאווה, והרי דרך זו פסולה בתכלית, אולם גם היפוכה – מסוכן, שכן ביטול עצמי מוחלט פוגם באמונה, שה' ישמע תפילתו.

המחבר מלמד כלל חשוב בתחום עבודת ה' :

מצד אחד, לכל יום יש תיקון המיוחד לו, וכל יום שונה מחברו. לכן אל לו לאדם לבזבז את ימיו, ואל לו לסמוך על הימים הבאים, שכן אם יאבד יום, נמצאו ימיו חסרים, ומי ישלים לו?³⁴

אולם מצד שני, יש להיזהר מזחיחות-הדעת: "כי האדם שמחזיק עצמו שתיקן הכל, בודאי לא התחיל לעבוד את ה'".³⁵

העלאת-ניצוצות

נושא העלאת-הניצוצות, שתפס מקום נכבד בקבלה ובחסידות – מקורו ברעיון-הבריאה וה"שבירה" מיסודו של האר"י הקדוש. בתורת הניצוצות של האר"י מתוארת בריאת-העולם כהאצלה של האור האלוקי אל מחוץ לתחומי-האלוקות. ההנחה שהעולם נברא – גם מניחה, שהוא זקוק למקום. אבל היכן ייבא, אם הקב"ה – מלוא כל הארץ כבודו?

לפיכך מסבירה הקבלה הלוריאנית, שהקב"ה צמצם את עצמו אל מסתרי-חביונו, ובחלל שנוצר – נברא העולם. בתהליך-הבריאה נמשך אור חזק מאד אל ה"כלים", שנבראו כדי לקבלו, אולם מסיבות שאינן ברורות כל-צורך, נשברו ה"כלים" מחמת עצמת-האור, שלא יכלו להכילו. האורות נתפזרו ושקעו בתהום, שהוא תחום ממשלת הקליפות והטומאה.³⁶

מכאן ואילך נועד לאדם תפקיד – לגאול את הניצוצות הקדושים, שנפלו בשבי הקליפות והטומאה, ולהחזירם לשורשם, לצור-מחצבתם.³⁷ הרב קלמן-קלונימוס אפשטין היטיב להסביר את הנושא בתמציתיות :

"ונראה לרמוז בזה, כי הנה ידוע שהשם יתברך ברא העולמות לכבודו, להללו ולשבחו ולספר הודו. ושלשל העולמות בצמצום אחר צמצום. ובעת הבריאה נפלו כמה אלפים ניצוצים קדושות כידוע. ועיקר עבודתינו להוציא היקר מזולל ולהעלות הניצוצין לשרשם עד שנוכה שיהיה בירור העולמות. ושיתבררו העולמות, אז תהיה הגאולה השלימה ותהיה תחית המתים.³⁸

נושא זה, שהוא מהעלומים והנסתרים במחשבת הקבלה, נידון בספרות-התקופה, כאשר כל כותב – מאיר אותו מנקודת-מבטו ועל פי השקפתו :

ר' מנחם-נחום מטשרנוביל עוסק בנושא זה בהרחבה ומלמד, שפרט לניצוצות, שנפלו בעת

33. שם, שם.

34. שם, עמ' רצג.

35. שם, עמ' צח.

36. לנושא זה ראו: ע' אבן ישראל-שטיינזליך, באור התניא: ליקוטי אמרים יג-כו, ירושלים תשנ"ז, עמ' 162.

37. לנושא זה ראו: שלום (לעיל הערה 3), עמ' 269-277. ר' אליאור, תורת אחדות ההפכים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 90-91. י' נבו, 'יסודות קבליים בכתביהם של תלמידי המגיד ממזריטש', שאנן, יא (תשס"ו), עמ' 96-104.

38. ראו: אפשטין (לעיל הערה 13), ב, עמ' תפד.

הבריאה, יש גם ניצוצות, שנפלו אחרי חטא אדם הראשון,³⁹ ויש נשמות, שנפלו לתהום במשך הדורות ומתגלגלות ונעות ונדות,⁴⁰ ולכן עם ישראל נתפזר בין האומות – כדי לברר ולהעלות ניצוצות אלו.⁴¹ הוא מדגיש בדבריו, שיש לבורא הנאה מהעלאתם של אותם ניצוצות.⁴² עוד מבהיר הכותב, שניתן להעלות נשמות נפולות רק על-ידי אדם, ששורש נשמתו זהה לשורש נשמתו.⁴³

גם ר' זאב מז'יטומיר נדרש לנושא זה, אלא שהוא קושר את העלאת הניצוצות עם העלאת "אברי-השכינה" ותיקונה – כדי לחברה וליחודה עם מקורה בעולמות העליונים.⁴⁴ אולם בעוד בני-דורו מתמקדים בהיבט התאורטי של הנושא ובהסברו, מאיר אותו המגיד מנקודת-מבט פרקטית-מציאותית, המסבירה כיצד ניתן לבצע משימה נכבדה זו: כלל ראשון – קובע המגיד – באומרו, ש"על-ידי הלימוד ועסק התורה מבררים ניצוצות קדושים מתוך הטומאה."⁴⁵ לדעת המגיד, אף עיון הלכתי – יש בו כדי להעלות ניצוצות:

"כי ההלכות שמתחדשות בכל יום הם על פי הַבְּרָרִים שנבררים ניצוצות קדושים על-ידי מעשה התחוננים ועבודתם בתורה ובתפלה. ועל-ידי זה נתקן עץ החיים מתתא לעילא ומתחדשת המלכות היא ההלכה."⁴⁶

הרעיון, שניתן להעלות ניצוצות קדושים באמצעות תורה ותפילה – נשמע ברור, אולם המגיד מלמד, שלפעמים ניתן להעלות ניצוצות קדושים גם מתוך האכילה היומיומית, אם מתייחסים אליה בקדושה:

"דהגוף נהנה מגשמיות המאכל, והנשמה מרוחניות המאכל. והרוחניות המאכל הם ניצוצות קדושים, שבכל דבר יש ניצוצות קדושים שנכנסו לשם... וגם על-ידי טללים וגשמים קדושים שהם כוחות מהבורא... ועל-ידי שאדם אוכל ונכנס בתוכו אותן ניצוצות ובכח זה מברך ברכת המזון ואומר דברי תורה, הוא מעלה אותן ניצוצות."⁴⁷

עם כל הניסיונות להסביר את נושא הניצוצות הקדושים, שנפלו לתהום הקליפות – הרי הוא נשאר בגדר נעלם. המגיד מבהיר נושא זה – בהסבירו, שכיוון שעולמנו נברא על-ידי הבורא יתברך, משוקעים בו ניצוצות קדושות. כל שפע אלוקי כמו טללים וגשמים היורדים לעולם, או המאכל הנוצר באמצעותם – כולל בחובו ניצוצות של קדושת הבורא. אבל בהיותם באים ממקור עליון מחד גיסא, ומשוקעים בעולם התחתון, מאידך גיסא – מוטל על האדם להעלותם ולהחזירם לצור-מחצבתם.

39. מאור עינים, עמ' סד.

40. שם, עמ' קכו.

41. שם, עמ' סד.

42. שם, עמ' פה.

43. שם, עמ' רז.

44. ראו: זאב וולף מז'יטומיר (לעיל הערה 11), א, עמ' יג. שם, עמ' ר. שם, ב, עמ' נט.

45. ראו: ישראל בן שבתי מקו'ניץ (לעיל הערה 5), עמ' צ.

46. שם, עמ' יט.

47. שם, עמ' רנד.

המגייד אף מסביר, כיצד נעשה הדבר :

כשאדם חושב ומכיר טובה לה' על כל הטוב שהשפיע לעולם, ומברך על מזונו ואומר דברי-תורה על שולחנו, הוא מחבר בין הקודש לחול, היינו, מעלה ניצוצות קדושים השקועים במאכל. מעתה, הרעיון בכללו, שהוא נשגב, נעלה ואף נעלם – נעשה מובן וברור.

תחום אחר, הקובע ברכה לעצמו, בא לידי ביטוי במשנתו של המגייד :

מטרת גלות מצרים היא העלאת-ניצוצות משם: "כי זה היה מחסדו לברר ניצוצין קדישין מבכורי מצרים ולהוציא עמו בני ישראל מכור הברזל, כדי שיתגלה מלכותו ואלקותו בעולם".⁴⁸ וכן "אילו הוציאנו ממצרים... ולא נתן לנו את ממונס דיינו – היינו שהממון הוא הניצוצין קדישין שהוציאו ממצרים ועשאוה כמצודה שאין בה דגן. ואילו הרג את בכוריהם לחוד, היו יוצאים הניצוצין קדישין ממילא. אילו נתן לנו את ממונס – היינו הניצוצין קדישין".⁴⁹

גם המסעות, שנסעו בני ישראל במדבר, מזוהים עם העלאת ניצוצות: "והנה אדומ"ו הגאון מהד"ב זלה"ה (=המגייד ממזריטש) אמר כי כל המסעות שנסעו ישראל, העיקר היה לתקן כל המקומות ולהגביה הניצוצין קדישין מהם. ולכן נכתבו בתורה שמות המסעות והמקומות אשר תקנום בתקנה".⁵⁰

עניין "העלאת-הניצוצות" הוא מהנושאים הנעלמים והנסתרים ביותר בקבלה ובחסידות. רחוקה מאתנו המחשבה להתיימר להבין נושא זה על-בוריו. עם זאת, נראה לנו, כי תחום זה מבטא את שיתוף-הפעולה שבין האדם לבוראו – בהתאם ליעוד ולתפקיד, שהועיד לו בורא עולם. העולם שלנו נברא חסר ובלתי-מושלם הן בגשמיות והן ברוחניות. אולם עולם זה הוא יצירתו של הקב"ה, אשר הניח בו את האדם, שהוא שילוב של חומר ורוח, והטיל עליו לפתחו ולהשלימו משתי הבחינות. בהיותו מורכב משני יסודות אלה – מייצג האדם את התחום הרוחני-השמימי בעולם התחתון, ותפקידו – להעלות את עולם-החומר הגשמי לדרגה רוחנית. כיוון שהעולם הגשמי-רוחני הוא יצירה אלוקית, הרי הוא כולל בתוכו ניצוצות, רישומים של המהות האלוהית שבראה אותו. ניצוצות אלו שרויים במעמקי-החומר הגשמי של העולם. על האדם, שנברא בצלם-אלוקים – מוטל להעלות ניצוצות אלו למקור-מחצבתם, לעולם השמימי.

את מעמדו ואת תפקידו זה של האדם – היטיב ר' אפרים מסדילקוב לתאר בתמציתיות :

"שידוע שהנשמה היא חלק אלוקי ממעל, וניתן בגוף האדם בעולם העשיה שיקשר כל עולם העשיה לשרשו, כל דבר לשורש שלו, וזה כל פעולת הצדיק העובד את ה' לקשר ולייחד (את) העולם עשיה (=עולם העשייה) אל עולם העליון לשרשו, ולבטל כל הקליפות שבעולם העשיה".⁵¹ מן הראוי לתת את הדעת על ההיבט המציאותי-ענייני, העולה מדברי המגייד: הוא אינו מסתפק בהסבר התאורטי, אלא מתווה דרכים להשגת המטרה, שהרי "העלאת-ניצוצות" הוא תפקיד, שהטיל הבורא על כל אדם, ואם כן – יש ללמוד איך לבצעו. נראה, כי בפרק זה, כמו בקודמו, ניכרת אהבת-ישראל של המגייד ודאגתו לכל אחד ואחד מישראל.

48. שם, עמ' קא.

49. שם, עמ' קה. אולי צ"ל כמצודה, שאין בה דגים (על-פי קוהלת ט', יב).

50. שם, עמ' קנח.

51. ראו: משה חיים אפרים מסדילקוב, דגל מהנה אפרים, ירושלים תשנ"ד (דפוס צילום קארעץ תק"ע), לפרשת ויצא, עמ' טז.

תפילה למען השכינה

רובם של בני הדור השלישי לחסידות (ואולי כולם) עסקו בספריהם בנושא זה – התפילה למען השכינה:

הרעיון היסודי הוא, שהשכינה, הנוכחות האלוקית בעולמנו, מצויה בכל דבר ודבר ומחייה אותו.⁵² אלא שהשכינה מצויה בהסתר ובהעלם, ועל האדם לגאלה, היינו, לגלותה, ובכך לגלות את כבוד-ה' בעולם.⁵³

גדולי-החסידות הטעימו את הצורך להתפלל על צורכי-השכינה, שהרי השכינה, השורה בעולמנו ומחייה אותו, היא בבואה של העולם כולו, וכאשר יתוקן למעלה, ממילא יתוקן גם צורכי-האדם למטה.

היטיב לבטא זאת ר' אלימלך מליז'נסק הכותב: "דהנה אנחנו בגלות המר הזה אשר בצרותינו – לו צר, וגלה (=וגלתה) השכינה עמנו, אי (=אין) לנו לדאוג ולהתאונן אלא על גלות השכינה, ולא חשוב (=לחשוב) כלל על צרותינו, כי אם על צער וגלות השכינה. ואילו היה מגמותינו וצערנו רק על צער השכינה ולא על צערנו, בודאי היינו נגאלים מיד."⁵⁴

בעיקרון מסכים המגיד עם דעתם של בני-דורו, אולם, כדרכו, הוא מעדן וממתן את הדרישה ואת הסגנון. לשונם של ר' יעקב-יוסף מפולנאה במיוחד, ואף של ר' אלימלך מליז'נסק – נשמעת אולטימטיבית ובלתי-מתפשרת, כשהם דורשים מהמתפלל להתעלם מצערו האישי ולהתרכז בצער השכינה. לעומתם, מציג המגיד את הדרישה להתפלל על צער-השכינה, בלשון מתחשבת ומלאת-אמפתיה, כשהוא מסביר, שהצורך בכך הוא, בסופו של דבר, למען המתפלל. המגיד מביא מדברי-רבו, המגיד ממזריטש, שכאשר הצדיק נתקל בקושי מסויים בתפילתו למען מישהו, שאולי איננו ראוי כל כך לכך, התיקון לכך יושג בתפילה על כבוד ה':

"ושמעתי מפה קדוש אדמו"ר הגאון מוה"ד"ב זצ"ל, כי הכתוב הורה לנו דרך תפלה, שצריך הצדיק להתפלל עבור בני ישראל ולהמשיך רפואה לחולים ופקידה לעקרות ולכל איש די מחסורו אשר יחסר לו. אכן כאשר הצדיק מתפלל על איש פרטי, לפעמים ח"ו יש קטרוג על אותו פלוני איזה חטא ומעכב תפילת הצדיק מלעשות רושם ומלפעול פעולתו. לכן יש תקנה לזה להתפלל הכל במחשבתו הרצויה למען כבוד ה'... אם כן יש להתפלל בכוונה זאת, דהיינו כי כל ההשפעות שאני רוצה להביא לעולם הוא עבור כבודך שתנשא ותתעלה, ויהיה לך תענוג מההשפעה... והנה בתפלה על דרך זה נסתם פי המקטרגים, כי אפילו שזה האיש אינו ראוי במעשיו לקבל שפע רחמנות, אבל בודאי הקב"ה ראוי להשפיע למען יתרומם כבודו ולמען תענוגו בהשפעה."⁵⁵

אף במקום אחר, שהמחבר נדרש בו לנושא זה, הוא מתארו תוך הטעמת-הקשר שבין נשמות-ישראל לשכינה, באופן שהתפלה היא לשם אותה מטרה: "כי מדרך הצדיק בזמן שרואה את

52. רעיון זה מצוי אף בהגות שאיננה חסידית. ר' חיים מוולוז'ין אומר: "מקובל בעולם המקובלים, שענין "שכינה" הנזכר בכל מקום, פירוש הפשוט של שכינה, היינו קביעת דירה, כמאמרם (תנחומא בחוקותי ג) "מיום שברא הקב"ה עולמו, נתאוה שיהא לו דירה בתחתונים. ועיקר קביעת דירתו יתברך שמו היה בירושלים" (**נפש החיים**, בני-ברק תשמ"ט, פרק יז, עמ' קמד).

53. לנושא זה – ראו: שלום (לעיל הערה 37), ונבו (לעיל הערה 37), עמ' 105-111.

54. ראו: **נועם אלימלך** לפרשת שמות, עמ' לג. וראו גם יעקב-יוסף מפולנאה, **תולדות יעקב יוסף**, קארעץ תק"מ, צ"ח, ע"ב. מנחם-נחום מטשרנוביל, **מאור עינים**, עמ' קפט. זאב וולף מו'יטומיר (לעיל הערה 11), ב, עמ' רב.

55. ראו: ישראל בן שבתי מקו'ניץ (לעיל הערה 5), עמ' נא.

עצמו בצרה או בגלות, אינו מצטער על עינוי נפשו, כי אם מחמת שנשמתין דישראל הן הן איברין דשכינתא, ומסתמא כמו כן הפגם בשכינת עוזו, לכן צריך להתמרמר עליה".⁵⁶

מעין חתימה

האם ניתן לעמוד על תרומתו הסגולית של המגיד למחשבת החסידות?

המגיד מקוֹז'ניץ שייך, כאמור, לדור השלישי של החסידות. תלמידי המגיד ממזריטש, בני אותו דור – נתפזרו ברחבי-אירופה המזרחית והפכו את החסידות מתנועה אליטיסטית-אזוטריית – לתנועה עממית רחבת-היקף. הם היו צריכים לצקת תוכן רעיוני לתוך המסגרות החדשות ההולכות ונבנות. לשם כך הם גיבשו את תורותיהם של רבותיהם – הבעש"ט וחוגו ורבים הנערץ, ר' דב-בער ממזריטש, כשהם מוסיפים חידושים משלהם. המגיד מקוֹז'ניץ עוסק בספרו בכל מגוון-הנושאים, שהעסיקו את החסידות באותו דור: מעמדו של הצדיק, השפעת שפע שמימי לעולם, העלאת-ניצוצות, עבודת-ה' בדבקות, מעמד-השכינה וגאולתה ועוד.

נראה לנו, כי תרומתו הייחודית של המגיד מתבטאת בהגשת-הדברים באופן המבין ללבו של הקורא ומתחשב ברגשותיו ובקשייו לעמוד בדרישות של אורח-חיים קפדן ומחמיר. בכך ניכרת התאמת הרעיונות החסידיים לציבור הרחב, שאיננו משתייך לחבורת-המייסדים האליטיסטית. בכתבתו של המגיד ניכרת ענווה טבעית, פשוטה ואמיתית, המשולבת באהבת-ישראל.

לשם כך נזכיר כמה דוגמאות: בתיאור מעמד-הצדיק הוא מסביר את דברי חז"ל: "בשבילי נברא העולם" – לא כמי שעומד במרכז-העולם, אלא כמי שאחראי לתיקון-העולם ונושא באחריות לקיומו ואף רואה את עצמו עבד לעם-קודש. כמו-כן מזהיר הוא את הצדיק, שְׁאַל לו לתלות את גדולתו בעצמו ובכוחותיו, אלא להכיר, שכל הישגיו הם בזכות עם ישראל קדושים.

את נושא הורדת השפע הוא מציג לא כבקשת-שכר, אלא כמתנת-חינם. המגיד מדגיש את הצורך בכפיית-היצר ובתחושת-שפלות, אולם עם זאת, הוא ער גם לסכנה שבכך, שהרי אם ירגיש את עצמו כל-כך חוטא ושפל, יפגע הדבר באמונתו שתפילתו תתקבל.

מידותיו התרומיות בולטות במיוחד בדונו בנושא-התפילה למען השכינה, בעניין זה הוא מבין, שקשה מאד לאדם בעל צער וייסורים לשכוח את צערו ולהתרכז בצער-השכינה. לפיכך הוא משלב בדרך מעניינת בין צורכי-השכינה לבין צורכי-האדם המתפלל, כשצורכי-השכינה, בסופו של דבר, משולבים בצורכי-האדם.

בחקר-החסידות מקובלת הדעה, שבעקבות פרעות ת"ח ות"ט, כאשר החלו הקהילות בפולין להתארגן מחדש לאחר ההרס הנורא – השתלטו על הקהילות פרנסים וגבאים בעלי-זרוע, שעשו יד אחת עם השלטון ורדו בעם. הצטרפו אליהם גם רבנים, שקנו את משרותיהם בכסף, ולא היו ראויים לתפקידם.⁵⁷ לדעת הסוברים, שהחסידות נוסדה כהתנגדות למציאות זו – מטרתה הייתה לבנות מחדש את הקהילות במזרח-אירופה על בסיס של צדק חברתי ושל מנהיגים ורבנים נקיי-כפים ובני-לבב.

דומה, שהמגיד מקוֹז'ניץ יכול לשמש דוגמה טובה לכך.

56. שם, עמ' כו.

57. ראו: ב"צ דינור, *במפנה הדורות*, ירושלים תשל"ב, עמ' 86-121.